

موللا محمد باقر خلخالی آذربایجان ادبیاتینین

ساتیرا قولوندا رئالیست شاعیر

تایمان نظمی

آیدین دیرکی اورتا عصیر لردن بری اؤزللیکه کئچمیش یوز ایلیکدن قلم باشقاسینین الینده الورسا هر نچور اسیته دیگی کیمی اوینادیب و اوز اولسونون خئیرینه اولان اولایلاری یازیب باشقاسیندان یا واز کئچیب یا دا تحریف ائدیب آنجاق بو گون تاریخمیزی بیر ده باشدان اوخومالی و دوزگون بیلیم سل یوللاریلا یازمالیق بئله لیکه ایلائی کیتابلاریندا اونودولموش و ایلائی یازانلارین گؤزوندن ایتمیش و خئیرلرین سونوندا و شرلرین ایلکینده یئر سالمیش بیر یوردون آدین چکسک "خالخال" آدینا توش گلیریک برکتلی بولگه ایلائی کیتابلاریندا چوخ آز آدی اولسادا چوخلو ایلائی یارادانلاری اوز قولوندا بئجریب اونلارا ات قان وئریب و آدسیز یاشادیب دیر "تولکو ناغیلی" ایله تانیس اولان ممشهور عرفانی، فلسفی و فقهی شخصیت "موللا محمد باقر خلخالی" بئله اونودولموش و دئمک مظلوم شخصیت لریمیزدن ساییلیر. آنجاق بو اساسدا بو مقاله ده قیسا اولراق بو گورکملی شخصیتی تانیدیрмаق ایسته بیریک.

«محمد باقر خلخالی» ۱۲۴۴- جی هیجری ایلینده خالخال شهرستانینین «قره بولاغ» کندینده بوقارانلیق دونیا یا گؤز آچدی. ایلک درس لرین آتاسینین یانیندا اوخویوب و ۱۴ یاشیندا تحصیلاتین آردین اپارماق اوچون زنگان و سونرا قزوین بؤلگه لرینه گئدیب و اورالاردا «معدن الاسرار» و «ضیغ العقور» کیتابلارینین یازیچی سی «آخوند علی قارپوز اولی» و ۱۳- جی عصرین بؤیوک اؤزمان و عالیمی، فلسفه و نظری حکمت ده چاغداش نابغه لردن تانیان «موللا قربانعلی حجه الاسلام» شاگیر لریندن اولوب و بئله دینی اوجاقلاردا، دینی علملرینی اویرنمگه باشلادی.

بو بؤیوک اؤزمانین یاشاییشین و شخصیتین ایکی بؤلومه بؤلک اولار. بیرسی موجتهید، روحانی و علمی شخصیتی و با شقاسی، شاعیرلیک خصوصیتی دیرکی بوایکی خصوصیت لر بیر بیرینه برک باغلی دیرلار چونکو اونون شاعیرلیک ساحه سینده یوکسک درجه یه نائل اولماسی و خلق طرفیندان سئویلمه سی، اصلینده بیر روحانی و موجتهید کیمی اولراق، خلقین کدر، غم بلا و فلاکتینی شعر دیلیله سئویلمه مه سیندن ایره لی گلمیشدیر. آما تاسوقله بونون ادبی شخصیتی و شاعیرلیک خصوصیتی، شخصیتی نین باشقا یؤنلرینی کؤلگه آلتیندا ساخلامیشدیر. اولسون کی گله جک آراشدیرمالار بو اوزمانی داها آرتیق میلیتمیزه تانیدیرسین.

موللا خلخالی فقه و حقوق حیصه سینده یوکسک درجه یه نائل اولوب و ایجتیهاد درجه سینه ینیشدی. بو درجه یه چاتدیقدان سونرا خالخال و گرم رود(میانا) شهرلرینده دین علملرینی تدریس ائتمک له مشغول اولدو. هابئله ناصرالدین شاه طرفیندن «خمسه» ولایتینه «قاضی القضاة» تعیین اولوب و دینی شاگردلری تربیت ائتمگه باشلادی.

محمد باقر خلخالی نی یازدیغی شعرلر و شاعیر لیک خصوصیتینی ده ایکی حیصه یه بؤلمک اولار. بیرسی بیر سیترا غزللر، مرثیه لر و معما، تجنیس، ساقی نامه قابیلینده دورد بیت لر و بیر بیت لر دیلر کی تورکجه، عربجه و فارسجا «محمد باقر خلخالی نین دیوانی» آدلی بیر مجموعه ده دیرکی بیرینجی دفعه ۱۳۱۹- جی گونش ایلینده تبریزده چاپ اولونوب و بابیلیبیرکی بو دیواندا چوخلو عیرفانی و توحیدی مثللری تصویره چکمکه اؤز دوشنجه لرینی ساده و آخار (سلیس) بیر دیلده یاییبیر.

محمد باقر خلخالی اؤز عصرینین ان گؤر کملی شاعیر لریندن اولوب، اونون یازدیغی اثرلر هله ده اؤز ساغلیغینالدن اله گزیر، ائلدن ائله دولاشیردی و بیر چوخ شعرلری ایران و آذربایجانان باشقا، تورکیه و اورتا آسیادا مشهور اولموشدور. اونون غزل دیلی ساده، تشبیه و ایستیعاره لری یئنی دیر. میثال اوچون آشاغیداکی غزلی نقل ائدیریک:

یئنه علمده بو نه طوفاندير
سینه سوزاندير، دیده گریان دیر
عاشیقم بیر بلالی جانانه
گؤره سن بیر نه نوع جانان دیر
نئجه وصفین ائدیم بو ماه وشین
شاه خوباندى، ماه کنعان دیر
قاشلاری هر ایکسی قتلیم اوچون
بیر چکیلیمیش قیلیجدى، بران دیر
عاشیقین عقل له معامله سی
اولمویان ایشدی ضد امکان دیر
گل اوتور باشیوه دو لنیسین بیر
گؤر بو «باقر» نه یاخشى قوربان دیر

بللی دیر کی بیر شاعیر و یازیچی، یاشادیغی توپلومدا کئچن حرکاتدان تاثیرله نین، اونا قارشى اؤز فیکیرلرینی، یاراتدیغی اثر لرینده عکس ائتدیریر، موللا خلخالی ده آذربایجان ادبیاتیندا تور کمنچای موقاویله سیندن سونرا یارانان حسرت ادبیاتیندان اولدوقجا ائنگی له نيب و یازدیغی غزللر و قطعه لرده، بو هیجران و حسرتی آیدینجاسینا گؤرمک اولار، میثال اوچون آشاغیداکی غزلی بیرلیکده اوخویاق:

ای ترک لعبتی، وی طرفه دلبرا
ای بر سرسران، هستی تو سرورا
از هجر روی تو دایم به روز و شب

تا کی فغان کشم با دیده ترا
از شست دست تو نبود راهایم
الا به یاری شبه پیغمبرا
فرزند فاطمه آسایش علی
نوباوه حسین شهرزاده اکبرا
«باقر» به درگهش همچو غلام باش
باشد جزای خیر از حی داورا
یارب به حق او بخشا گناه من
با جمله دوستان در روز محشرا

خلخالی نین دیوانی نین بر باشقا خصوصیتی، بیر سیرا معمالار دیرلارکی تورکجه و فارسجا معما یاراد ملاقلا شیفاهی خالق ادبیاتی نین «قیفیل بند» بؤلوموندن تاثیر لنمه گینی گؤرمک اولور. میثال اوچون آشاغیداکی «اکبر» ادینا فارسجا معمانی نقل ائدیریک:

اسم یارم چهار حرف بود
ای تو در دوره جهان نادر
اولش اول است از اول
آخرش اخر است از آخر
دویمیش دوم است از دوم
سیم از دوم اول ظاهر

خلخالی نین شاعیرلیک خصوصیتی نین ایکینجی حیصه سی اونون ساتیرا سبکینده یاراتدیغی «تولکوناغیلی» آدلی منظومه سی دیر. بو منظومه ده ببر تولکو باشینا گله نی مثنوی شعر قالیبینده ظنز و شوخلوق (ساتیریک) حالتینده یارادیب و چوخلو ایجتیماعی دردلری و مثلری آراشدیرار کن ایستکلرین و دو شونجه لرین تولکو و اونون عائله سی نین و باشقا قهر مانلار دیلیله سؤیله میشدیر. بو ناغیلی بو سبکده یازماقی حکمت سیز دئییل دیر. بللی دیر کی اسکی چاغلاردان اؤزللیکه اورتا یوز ایللیک لردن شاعیرلر و موتفکیرلر، چئشیدلی سبب لره گؤره او جومله دن حاکیم لردن قورخماق و خلقین فیکرینه تنزلیکله تاثیر بور اخماق اوچوق حیوانلارین دیلی ایله اؤز دوشونجه و نظر لرینی سؤیله مشدلر. «کلپله و دمنه»، «سیجان لا پیشیک»، «حیوانلار قالاسی» اثر لرینی بونا اؤرنک گؤستریمک اولار. بئله لیکله موللا خلخالی ده بعضی پوستبیده حاکیم قوه لرین قورخوسوندان ائیلییه بیلیرمیش سؤزلرین و نقدلرین مستقیم بیان ائتسین کی ساتیرا سبکینده حیوانلارین دیلینجه نظر و دوشونجه لرینی سؤیله میشدیر. حتی اؤزوده بو سبکده یازماغین حیکتین بئله یازیب دیر:

نچونکی خلقه حق آجی گلوبدور
ظرافت سؤزلری شیرین اولوبدور
قاریشیدردیم ایکی سین گلدی حاله

یئیشدی منتهای اعتداله

بو اثرده ساده و آخار بیر دیلده خلقین کدر، غم و دردلرینه شریک چیخیب و مدنی، سیاسی، اقتصادی شرایط لری تنقید ائتمه سی له فئودال حاکمیتینه قارشی اعتراضچی رول ایفا ائتمکله بوتون حاکیم قوه لرین ایچ اوزونو آچیب و آذربایجان ادبیاتیندا خلقین گئیش رغبتینی قازانان ببریجی ساتیریک منظومه تانینیب و شهریارین "؟؟؟" خلخالی زامانیندا ایران- روس محاربه لری فقر و جهالتده قالمیش خلقی، داها فجیع و دوزومسوز بیر حالا گتیرمیشدیر. و موللا بو هرج و مرج لیک و فقر و فلاکتله شاهد اولوب و بو جریانلار اونون حساس روحونو سیزلادیب و شعر لرینده اؤز تاثیرینی گوسترمیشدیر. میثال اوچون آشاغیداکی بیت لرده جمعیتده یئر فلاکتلر الیندن بئله شکایت ائدیر:

بلی حیرتدن بو چرخین قراری

بؤلونمز ایشدی، عالم کاروباری

بیریسینه مسیر نان و نعمت

بیرسی آج چکر یوزین مذلت

بیرسی چیرییب یا غلی پیلودان

بیرسی دویمایوبدور نان جودان

بیرسی گورمه بیب بیر پول یاشیندان

بیرسی نین یاغار دؤولت یاشیندان

بیرسی باشه قویوش تاج شاهی

بیرسی باش آچیق یوخدور کلاهی

بیری نوکر بیری ده خان اولوبدور

بیری تابین بیری سولطان اولوبدور

بیری نین منزلی قصر الکرامه

بیر حسرت قالب بیر هیسلی دامه

شاعرین یاشادیفی دووره بیر چوخ دورلرده اولدوغو کیمی قالدین حقوقو تاپدالانیردی. قالدین ائوده و ائشیکده بی فعله کیمی

ایشله بیردی. ابتدائی انسانی حقوقلاریندان بئله محروم قالیردی. موللا بو شرایطی تولکونون دیلیله نقل ائده رک اونو بوجور پیسله

بیر:

منیم دؤرومده هئچ گون گورمه دین سن

اؤیلمده بیرجه دؤروران سورمه دین سن

آنامدان، آتامدان، چوخ سؤیولدون

سوبولماق سهلدیر، آرتیق دؤیولدون

موللا بو اثرده موختلیف طبقه لری و عادت عنعنه لری تنقید ائدیر و یثری گلدیکده گریز صنعتیندن فایدالاناراق حیکایه نین ضمنینده لازیملی نصیحتلر و اؤیود لرده وئیر. میثال اوچون عمل سیز عالیم لری بئله تنقید ائدیر:

آدین موللا قویوب سوزدورمه قاشین

عمل ایسترله، چوخ اویناتما باشین

یئتیمین مالینی یکجا یئیرسن

عمل یوخسا، شریعتده دولانما

آدین قاضی قویوب چوخ قازیلانما

خلخالی «تولکوناغیلی» نی یازماقدار یئنی بیرسبک یارادماقلا دولغون و آخیچی شعر لرینده فلسفی، ایجتیماعی و سیاسی با خیش لارینی با جرادیق لائله قوشورکی اروه گی نین دؤیونتوسو و اینجه دویغولاری اوخوجونون قانینی جوشا گتیریر و اورگیینه یا تیر

بیر سبک یارادماقلا دولغون و آخیچی شعر لرینده فلسفی، ایجتیماعی و سیاسی با خیش لارینی با جرادیق لائله قوشورکی اورگی نین دؤیونتوسو و اینجه دویغولاری اوخوجونون قانینی جوشا گتیریر و اور گینه یاتیر. بو ناغیلی نچه بؤلومه بولمکه هر بؤلومون سونوندا یئرلی اؤیودلری بیان ائتمکه اؤخوجویا یؤل گوستریب و اونو راهنمایی ائدیر. اؤزو بو حیکایه لری یازماقین حیکمتین بئله سؤیله بیر:

یئتیشدی خاطیریمه بیر حکایت

خوشوم گلدی سنه ائلیم روایت

و یا حیکایه او یئرہ یئتیشیرکی تولکو خوروزون سسین انشیتمکه اونو شیکار ائتمک اوچون یوللانیر کی بوردا بیر قیسا موعظه لی حیکایه یازماقلا اوخو جویا بئله یول گوستریر:

موناسیبیدیر یازی بو یئرده بیر نقل

کی، تا عبرت گؤتورسون صاحب عقل

بیرسیسی گتدی بیر کنده قضادن

خیال ائتدی کوچه او خوش فضادن

بیری سسلندی گئتمه سن قوناق اول

سرافراز ائت بیزی زیب و تاق اول

ائشیتجک دوشدو آتدان مرد نورس

دئدی «بو آتی هاردا باغلا بیم بس،

نیشان وئر تئز جلو قالدی الیمده»

دئدی: «دورما گتیر باغلا دیلیمده»

محمد باقر خلخالی یئری گلمیشکن یاخشی خصوصیتلر و عادت عنعنہ لری ده آلقیشلایر میثال اوچون وطن سنئورلیک لری

تئله بیان ائدیر:

گئدیب غربتده قالما جان مادر

یئیب کنگر عزیزیم سالما لنگر

قالیب غربتده ال چکمه وطندن

بیابان ایچره یاد ائیله چمندن

اگر اولسان اوغول اهل تفنن

گئدیب غربتده سالما سن توطن

گئجه گوندوز وطندن یاد ائدرسن

همیشه کی کیمی فریاد ائدرسن

تولکو ناغیلی نین باشقا ببر خصوصیتی خالق فولکلوروندان فاید النماسی دیر، موللا خلخالی بو اثرده شعر لری نین بیر

چوخ عنصر لرینی شیفاهی خالق ادبیاتی نین دؤلو خزینه سیندن گؤرتوموش و شعر لرینه بارزلیک باغیشلامیشدیر.

میثال اوچون تولکونون عیالی اونی یولا سالماخ صحنه سین بئله تصویره چکیر:

اوزه رلیک یاندیرب گؤز گؤز ائدیردی

تؤکوب گؤز یاشینی هر دم دئییردی:

«اوزهرلیک یان اوزه رلیکسن هاواسان

هزاران درده درمانسان دواسان

اوزه رلیک یان دودون وئرقان قوونسون

قاد! اوندان بلا، بوندان سوشسون».

و یا باشقا بیر میثال:

سور و شور و آنان چوخ حالتیندن

دئییردی وئر خبر کیفیتیندن

قیزیم گیزلتمه دردین ائیله ابراز

دئیردین سن «دماغیم ساز، کئفیم ساز»

بو دیرلی اثرین بیر باشقا خصوصیتی ده جیناس صنعتیندن گئیش درجه ده فایدالنماسیدیر. اشاغیداکی بیتلره دیقت ائده ک:

نه یاخشی سؤز دئدی اول آدی گلزار:

موسلمانلار، گونوم یوخدور، گونوم وار

او کسلر کی جهاندا ایشله مزلر

چوره ک هرگز، دویونجا دیشله مزلر

چیراغ هرگز ایشیق وئرمز دیبینه

بو واضح، شاه پول قویماز جیبینه

عزیزیم اولماسا سعی و تلاشین

دوزلمزایستی آشین آغ لاواشین

بئله لیکه موللا محمد باقر خلخالی ساتیرا ادبیاتیندا اؤزونه مخصوص بیر اوسلوبلا چیخیش ائدیپ و چوخ آز مودتده و حتی اؤز ساغلیغیندا تکجه آذربایجان خلقینی یوخ چوخلو باشقا خلق لری ده اوز تاثیرى دایره سینه گتیرمه سی منظومه نین گنیش اوخوجو کوتله سی طرفیندن و عموم خالق طرفیندن چوخ یاخشی شکیلده قارشیلانیب بعضا ده اونو از برله یرک سینه دن سینه یه نقل ائیلمه سی شعر ده رئالیست بیر شاعیر کیمی یور دونون، خلقی نین دردینی، کدرینی باشینا گلن ظولم، ایجتیماعی سیاسی مساله لری، قانونسوز لوق و مدنی گنریلیگی چوخ گؤزل، بدیعی و اولدوغو کیمی تصویره چکمه سی اوچون بیر موجتهید و روحانی کیمی یوخ، بیر رئالیست ساتیرا شاعیر کیمی تانینماسینا و مشهور اولماسینا سبب اولموشدور.

ایضاح:

۱-تاسوفله بو منظومه نین آدی چوخلو یازیلاردا «ثعلبیه» یا «روباه نامه» یازیلیر کی ناغیلین تورکجه اولماغینا گؤره بو نظر لر یانلیش نظره گلیرلر و «تولکو ناغیلی» آدینی دها قبول ائيله مک اولور و بئله لیکه بو یازیدا بو آددان فایدالاندیم.

قایناق:

۱- هفت مقاله - دوکتور دوزگون

۲- تولکو ناغیلی - محمد باقر خلخالی

متن کامل تصحیح شده ثعلبیه همراه با ترجمه فارسی و دیگر اشعار فارسی و ترکی - فرهنگ خاکنژاد